

ПІДСТАВИ ВСТАНОВЛЕННЯ СЕРВІТУТУ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ**GROUNDS FOR ESTABLISHING AN EASEMENT ACCORDING TO THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE**

Чабан О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного і господарського права та процесу
Львівський торговельно-економічний університет

У статті досліджуються підстави встановлення сервіту. Визначаються такі терміни як «мета сервіту», «умови встановлення сервіту», «підстави встановлення сервіту». Пропонується визначення способу здійснення сервіту. Відносини за договором про встановлення сервіту регулюються главою 32 ЦК України. Закон як підстава встановлення сервіту має умовний характер, адже при правозастосуванні застосовується певна правова норма чи її частина, а не закон в цілому як нормативно-правовий акт. Тому для застосування норми ч. 1 ст. 405 ЦК України необхідна наявність певного юридичного факту, що є підставою виникнення сім'ї (приміром, укладення шлюбу, кровне споріднення, спільне проживання жінки та чоловіка без реєстрації шлюбу, усиновлення, патронатне виховання тощо). Це вказує на те, що право користування житловим приміщенням (сервіту) у члена сім'ї виникає на підставі норми ч. 1 ст. 405 ЦК України за умови наявності сімейних відносин.

Пропонується відмежовувати сервіт і заповідальний відказ, які встановлюються заповітом та обтяжують спадкову частку спадкоємця за заповітом. Заповідальний відказ, що передбачений заповітом, – це зобов'язальні правовідносини між спадкоємцем та відказоодержувачем, а сервіт, встановлений заповітом, – речове право на чуже майно, необхідне для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Пропонується в законі закріпити таке положення, що особа має право користуватися сервітутом, який встановлений заповітом, з часу відкриття спадщини.

«Недосягнення домовленості» сторін про встановлення сервіту та про його умови при зверненні до суду з позовом означає, що: особа, яка вимагає встановлення сервіту, не зверталася до власника (володільця) нерухомого майна з пропозицією про укладення договору про встановлення сервіту; сторони не досягли згоди з істотних умов договору; власник (володілець) нерухомого майна відмовився від раніше досягнутої згоди про встановлення сервіту; вчинений сторонами правочин визнаний недійсним.

Ключові слова: речові права на чуже майно, право користування чужим майном, сервіт, встановлення сервіту, договір, закон, заповіт, рішення суду.

The article examines the grounds for establishing an easement. It is necessary to distinguish such terms as «purpose of easement», «conditions for establishment of easement», «grounds for establishment of easement». The law also defines the methods of implementing the easement. Relations under the easement agreement are regulated by Chapter 32 of the Civil Code of Ukraine. The law as a basis for establishing an easement has a conditional nature. The law as a whole, as a regulatory legal act, does not create civil rights and obligations, because a certain legal norm or part of it is applied during law enforcement. Therefore, for the application of the norm of Part 1 of Art. 405 of the Civil Code of Ukraine requires the presence of a certain legal fact that is the basis for the formation of a family (for example, marriage, blood relationship, cohabitation of a man and a woman without marriage registration, adoption, foster care, etc.). This indicates that the right to use residential premises (servitude) of a family member arises on the basis of the norm of Part 1 of Art. 405 of the Civil Code of Ukraine, provided there are family relationships.

It is proposed to distinguish easement and testamentary refusal, which are established by the will and encumber the inheritance share of the heir under the will. Testamentary disclaimer provided for by the will is a binding legal relationship between the heir and the disclaimer, and the easement established by the will is a real right to someone else's property, necessary to satisfy the needs of other persons that cannot be satisfied in any other way. It is established that the right to use the easement, which is established by the will, arises from the moment the inheritance is opened.

«Failure to reach an agreement» of the parties on the establishment of an easement and its conditions when applying to the court with a claim means that: the person requesting the establishment of an easement did not address the owner (owner) of real estate with a proposal to conclude an agreement on the establishment of an easement; the parties did not reach an agreement on the essential terms of the contract; the owner (owner) of immovable property refused the previously reached agreement on the establishment of easement; the transaction made by the parties is recognized as invalid.

Key words: real rights to someone else's property, the right to use someone else's property, easement, establishment of an easement, contract, law, will, court decision.

Постановка проблеми. Правове регулювання законом та наукове дослідження правових відносин, як правило, починається з визначення термінів, що вживаються. Щодо правового регулювання права користування (сервіту), то поняття користування чужим майном визначено у ст. 401 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 (далі – ЦК України) [1], а вже у нормах наступної статті наводяться підстави встановлення сервіту та їх характеристика. Щодо кожної з підстав виникнення права користування чужим майном є окремі питання, які в повній мірі чи частково не досліджені наукою цивільного права, відтак можливі певні суперечності у правозастосуванні відповідних норм. Наприклад, закон як підстава встановлення сервіту породжує таке питання: як може нормативно-правовий акт в цілому, який містить значну кількість статей (до кожної входить одна або більше норм) встановлювати сервіт? Якщо сервіт встановлений заповітом, то з якого моменту виникає право користування сервітутом: з моменту відкриття спадщини чи з моменту

прийняття спадщини спадкоємцем за заповітом? Доцільно також дослідити поняття «недосягнення домовленості про встановлення сервіту та про його умови» як умови звернення до суду з відповідним позовом. Відтак щодо кожної з підстав встановлення сервіту є окремі питання, що потребують аналізу та обговорення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Право користування чужим майном (сервіт) вже неодноразово досліджувалося у науці римського права та цивільного права України. Останніми дисертаційними дослідженнями, які нам відомі, є: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Г.І. Ковалик на тему «Сервітути у римському праві та їх рецепція у праві України» (2016 рік), дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Т.В. Предчук на тему «Договір про встановлення сервіту за цивільним законодавством України» (2019 рік). Також є низка наукових публікацій, присвячених характеристиці правового регулювання сервітних відносин цивільним законодавством України,

зокрема праці О.Є. Кухарєва, О.А. Підпригори, В. Сломи, В. Скрипника, Д. Старосенко, В.М. Струсяк. У цих працях досліджується поняття та зміст сервітуту, підстави набуття та припинення сервітутних відносин, види сервітуту, право користування чужою земельною ділянкою або іншим нерухомим майном, однак немає публікації, яка б була присвячена дослідженню всіх підстав, з яких виникає сервітут.

Мета статті. Метою статті є характеристика підстав встановлення сервітуту.

Вклад основного матеріалу. Речові права на чуже майно, як і будь-які цивільні права, виникають з певних підстав. Так, ст. 11 ЦК України визначає низку юридичних фактів, з яких можуть виникати цивільні права та обов'язки (ч. 2). Акти цивільного законодавства також можуть слугувати підставою виникнення цивільних правовідносин (ч. 3). У випадках, передбачених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки породжують рішення суду (ч. 5).

У ч. 1 ст. 402 ЦК України визначені підстави виникнення сервітуту, проте у нормі не вживається термін «підстави» встановлення сервітуту. У ст. 100 Земельного кодексу України від 25.10.2001 [2] (далі – ЗК України) ведеться мова про порядок встановлення земельних сервітутів. Натомість у науці цивільного права вчені застосовують саме термін «підстави» встановлення сервітуту [3, с. 69–73; 4, с. 46; 5, с. 125; 6, с. 41]. О. А. Підпригора життєві обставини, що породжують сервітут, називає «правові форми» [7, с. 655]. В узагальненнях судової практики використовуються такі поняття як «мета сервітуту», «умови встановлення сервітуту», «підстави встановлення сервітуту». Згідно з п. 38 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» [8] метою сервітуту є задоволення потреб власника або землекористувача земельної ділянки в ефективному її використанні; умовою встановлення сервітуту є неможливість задовольнити такі потреби в інший спосіб. У постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16.04.2004 № 7 (зі змінами від 19.03.2010 № 2) [9] передбачено, що метою сервітуту є задоволення потреб власника або землекористувача земельної ділянки для ефективного її використання; умовою встановлення є неможливість задовольнити такі потреби в інший спосіб, і в рішенні суд має чітко визначити обсяг прав особи, що звертається відносно обмеженого користування чужим майном. Однак, у листі Вищого господарського суду «Узагальнення судової практики розгляду господарськими судами справ у спорах, пов'язаних із земельними правовідносинами» від 01.01.2010 [10] вказується, що підставою встановлення сервітуту є відсутність у будь-якої особи, у тому числі й у власника, можливості задовольнити свої потреби іншим способом, як встановлення права користування чужим майном – сервітуту. Тому необхідно відмежовувати підстави встановлення сервітуту від мети сервітуту та умови встановлення сервітуту. Під вольовими діями осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, розуміємо підстави встановлення сервітуту. Метою сервітуту є задоволення потреб власника (володільця) сусідньої земельної ділянки, а також іншої, конкретно визначеної особи в ефективному використанні майна; умовою ж встановлення сервітуту є неможливість задовольнити такі потреби в інший спосіб.

У чинному законодавстві визначений також спосіб здійснення сервітуту, що є відмінним від підстав встановлення сервітуту. Так, у ч. 4 ст. 98 ЗК України передбачено, що сервітут здійснюється способом, найменш обтяжливим для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений. І далі у ст. 99 ЗК України визначені

види права земельних сервітутів, такі як право проходу та проїзду на велосипеді, право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху, право розміщення малих архітектурних форм тощо. Як зазначає В. Скрипник, підстави набуття речових прав і способи набуття речових прав не є тотожними поняттями. Підставами набуття речових прав виступають визначені в законі юридичні факти, з якими пов'язується виникнення, зміна та припинення цивільних правовідносин. За відсутності підстав набуття речових прав будь-який спосіб їх набуття зумовлює нікчемність правових наслідків. Використання терміна «спосіб» свідчить про те, що йдеться про вольові дії учасників цивільного обороту [4, с. 46]. Під способом здійснення сервітуту розуміємо дії сервітуарія, визначені умовами встановлення сервітуту, та які полягають у користуванні чужим майном.

Сервітут, як один із видів речових прав на чуже майно, виникає на підставі договору, закону, заповіту або рішення суду. Ці підстави виникнення сервітутних прав трансформовані у національне цивільне законодавство з римського приватного права. Так, Г.І. Ковалик дослідила, що найпоширенішою підставою набуття сервітутів у римському праві був правочин як двосторонній (договір) так і односторонній, яким був заповідальний відказ. Іншими підставами набуття сервітутів були судові рішення та закон. Також набуття сервітутів за давністю володіння було відоме давньому римському праву із Законів XII таблиць [3, с. 69]. Договір про встановлення сервітуту є найпоширенішою підставою виникнення речового права на чуже майно. Договір спрямований на встановлення права користування (сервітуту). Відтак норми, що регулюють правовідносини за договором про встановлення сервітуту, містяться у главі 32 ЦК України «Право користування чужим майном». Порядок укладення, зміни та припинення договору про встановлення сервітуту регулюється главою 53 ЦК України. Такий договір може укладатися усно або письмово.

Наступною підставою встановлення сервітуту є закон. Ч. 3 ст. 11 ЦК України встановлює, що цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства. До останніх відносяться ЦК України, інші закони України, акти президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим. Не всі акти цивільного законодавства можуть бути підставою встановлення права користування (сервітуту), а тільки ЦК України та інші закони, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК України.

Крім сервітутних відносин, й інші цивільні відносини, можуть виникати на підставі закону. Як передбачено у ч. 1 ст. 574 ЦК України застава виникає на підставі закону. Приміром, звернемося до ч. 1 ст. 735 ЦК України: у разі передання під виплату ренти земельної ділянки або іншого нерухомого майна одержувач ренти набуває право застави на це майно. Застава має похідний (акцесорний) характер і виникає на підставі закону, а більш точніше на підставі норми ч. 1 ст. 735 ЦК України, за умови, що заставодержатель та заставодавець є учасниками рентних відносин, за якими виступають відповідно одержувачем ренти та платником ренти. Щодо сервітуту, то прикладом виникнення на підставі закону є право користування житловим приміщенням членів сім'ї, яке передбачено ч. 1 ст. 405 ЦК України. Так, члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним, мають право на користування цим житлом відповідно до закону. Житлове приміщення, яке вони мають право займати, визначається його власником. Це є особистий сервітут, оскільки право користування житлом закріплюється за певною особою і припиняється внаслідок її смерті (п. 6 ч. 1 ст. 406 ЦК України) або у разі відсутності члена сім'ї без поважних причин

понад один рік, якщо інше не встановлено домовленістю між ним і власником житла або законом (ч. 2 ст. 405 ЦК України). Сервітут на користування житловим приміщенням може встановлюватися і на підставі договору між власником житла і членом сім'ї, який проживає разом з власником житла. Така ознака сім'ї як спільне проживання не є визначальною, має факультативний характер. Адаже згідно з абз. 2 ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України від 10.01.2002 [11] подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. У такому разі на чоловіка або дружину не поширюється положення ч. 2 ст. 405 ЦК України.

Як зазначає Т.В. Предчук, закон як підстава встановлення сервітуту є надзвичайно обмеженою [12, с. 49]. На нашу ж думку, поняття «встановлення сервітуту законом» має умовний характер. Як передбачено у п. 1 інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» від 07.04.2008 [13] при правозастосуванні застосовується не в цілому закон як нормативно-правовий акт, а відповідна правова норма чи її частина. Звідси: закон в цілому як нормативно-правовий акт не може бути підставою виникнення конкретних правовідносин, в тому числі і сервітутних. Відомо, що правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене державою і забезпечене засобами державного примусу. Положення, що міститься у нормі права, розраховане на регулювання невизначеного числа життєвих ситуацій. Тому, наприклад, щоб застосовувалася норма ч. 1 ст. 405 ЦК України, необхідно наявність певного юридичного факту, що породжує виникнення сім'ї (приміром, укладення шлюбу, кровне споріднення, спільне проживання чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу, усиновлення, патронатне виховання тощо). Це вказує на те, що право користування житловим приміщенням у члена сім'ї виникає на підставі норми ч. 1 ст. 405 ЦК України за умови наявності сімейних відносин між власником житла та особою, яка проживає разом з ним. Ось у цьому й полягає умовність застосування закону як підстави встановлення сервітуту.

У дисертаційному дослідженні Т.В. Предчук пропонує використовувати термін «законодавство», а не «закон» як підставу встановлення сервітуту, оскільки терміном «законодавство» охоплюються як закони, так і засновані на них підзаконні нормативні акти [12, с. 49-50]. Щодо цієї пропозиції, то вважаємо все таки слушною позицію законодавця щодо визнання саме закону як підстави встановлення сервітуту, під яким розуміємо ЦК України та інші закони.

Третьюю підставою встановлення сервітуту є заповіт як односторонній правочин. У ч. 1 ст. 1246 ЦК України передбачено, що спадкодавець має право встановити у заповіті сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб. Зі змісту глави 32 ЦК України випливає, що право вимагати встановлення сервітуту належить сервітуарію, норма ж ч. 1 ст. 1246 ЦК України закріплює можливість (суб'єктивне цивільне право) спадкодавця встановити право користування (сервітут). У науковій літературі вказують, що правовідносини між фізичними особами, які виникають внаслідок встановлення сервітуту в заповіті за своїм характером є подібними до правовідносин, що виникають внаслідок заповідального відказу [12, с. 68]. На нашу думку, спільним між сервітутом, встановленим заповітом, та заповідальним відказом, передбаченим у заповіті, є: по-перше, обтяження спадкової частки спадкоємця за заповітом та, по-друге, підстава виникнення цих правовідносин – заповіт. Як зазначає В. Слома, існують відмінності між встановленням у заповіті сервітуту

та заповідальним відказом: відказоодержувачем є завжди чітко визначений суб'єкт, у той час як при встановленні сервітуту сервітуарій визначається тільки в особистому сервітуті; предметом відказу є ширше коло обов'язків спадкоємців щодо відказоодержувача, ніж при сервітуті, за рахунок можливості покладення на них обов'язку щодо передачі майна у власність відказоодержувача; порушені права відказоодержувача захищаються за допомогою зобов'язально-правових способів захисту, в той час як право сервітуаріїв – за допомогою речових способів [5, с. 125]. О.Є. Кухарев стверджує, що слід розрізняти суб'єктивне право із заповідального відказу та зобов'язальне право вимоги виконання заповідального відказу. Перше право виникає у відказоодержувача з часу відкриття спадщини, тоді як друге є елементом змісту зобов'язального правовідношення, у зв'язку з чим виникає з моменту прийняття спадщини спадкоємцем, чия частка обтяжена заповідальним відказом [14, с. 228]. Отже, заповідальний відказ, що виникає на підставі заповіту, – це зобов'язальні правовідносини між спадкоємцем та відказоодержувачем, а сервітут, встановлений заповітом, – речове право на чуже майно, необхідне для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом.

Також важливим питанням є визначення моменту, з якого особа може користуватися сервітутом, встановленим у заповіті. Це може бути момент відкриття спадщини або момент прийняття спадщини спадкоємцем за заповітом. На нашу думку, оскільки чинність заповіту щодо складу спадщини встановлюється на момент відкриття спадщини, відповідно особа має право користуватися сервітутом з часу відкриття спадщини. Цим положенням пропонуємо доповнити ст. 1246 ЦК України.

Як передбачено ч. 1 ст. 402 ЦК України, сервітут може бути встановлений рішенням суду. Останнє породжує цивільні права та обов'язки тільки у тому випадку, якщо це прямо передбачено актами цивільного законодавства (ч. 5 ст. 11 ЦК України). Так, у разі недосягнення домовленості про встановлення сервітуту та про його умови спір вирішується судом за позовом особи, яка вимагає встановлення сервітуту (ч. 3 ст. 402 ЦК України). «Недосягнення домовленості» сторін про встановлення сервітуту може означати, що особа, яка вимагає встановлення сервітуту, не зверталася до власника (володільца) нерухомого майна з пропозицією про укладення договору про встановлення сервітуту; сторони не змогли досягти згоди з істотних умов договору; власник (володілець) нерухомого майна відмовився від раніше досягнутої згоди про встановлення сервітуту; досягнута сторонами домовленість визнана недійсним правочином.

Висновки. Відносини за договором про встановлення сервітуту регулюються главою 32 ЦК України. Порядок укладення, зміни та припинення договору про встановлення сервітуту визначається нормами глави 53 ЦК України. Такий договір укладається усно або письмово.

Встановлення сервітуту законом має умовний характер. Це полягає в тому, що при правозастосуванні застосовується певна правова норма чи її частина, а не закон в цілому як нормативно-правовий акт. Тому, наприклад, щоб застосовувалася норма ч. 1 ст. 405 ЦК України, необхідна наявність певного юридичного факту, що породжує виникнення сім'ї (приміром, укладення шлюбу, кровне споріднення, спільне проживання чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу, усиновлення, патронатне виховання тощо). Це вказує на те, що право користування житловим приміщенням у члена сім'ї виникає на підставі ч. 1 ст. 405 ЦК України за умови наявності сімейних відносин між власником житла та особою, яка проживає разом з ним.

Необхідно відмежовувати сервітут і заповідальний відказ, які встановлюються заповітом та обтяжують спадкову частку спадкоємця за заповітом. Заповідальний відказ, що передбачений заповітом, – це зобов'язальні правовід-

носини між спадкоємцем та відказоодержувачем, а сервітут, встановлений заповітом, – речове право на чуже майно, необхідне для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Пропонуємо ст. 1246 ЦК України доповнити частиною другою такого змісту: «Особа має право користуватися сервітутом з часу відкриття спадщини».

«Недосягнення домовленості» сторін про встановлення сервітуту та про його умови при зверненні до суду

з позовом означає, зокрема, що: 1) особа, яка вимагає встановлення сервітуту, не зверталася до власника (володільця) нерухомого майна з пропозицією про укладення договору про встановлення сервітуту; 2) сторони не змогли досягти згоди з істотних умов договору (тобто їх думки не збіглися); 3) власник (володільць) нерухомого майна відмовився від раніше досягнутої згоди про встановлення сервітуту; 4) досягнута сторонами домовленість визнана недійсним правочином.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Кодекс. Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.02.2023).
2. Земельний кодекс України: Кодекс. Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 27.02.2023).
3. Ковалик Г. І. Сервітути у римському праві та їх рецепція у праві України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2016. 237 с.
4. Скрипник В. Сервітут як спосіб здійснення речових прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 44–49.
5. Слома В. Сервітут як вид речових прав на чуже майно. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Випуск 2. С. 123–126. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/8593/1/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B0%20%D0%92..pdf> (дата звернення: 28.02.2023).
6. Старостенко Д. Договір про встановлення земельного сервітуту: правові ознаки та істотні умови. *Юридична Україна*. 2015. № 2. С. 39–49.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 4-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2011. Т. I. 808 с.
8. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07 лютого 2014 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14#Text> (дата звернення: 03.03.2023).
9. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 № 7 (зі змінами від 19 березня 2010 № 2). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-04#Text> (дата звернення: 03.03.2023).
10. Узагальнення судової практики розгляду господарськими судами справ у спорах, пов'язаних із земельними правовідносинами: лист Вищого господарського суду від 01 січня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001600-10#Text> (дата звернення: 05.03.2023).
11. Сімейний кодекс України: Кодекс, Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 27.02.2023).
12. Предчук Т.В. Договір про встановлення сервітуту за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2019. 217 с.
13. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України: інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07 квітня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08#Text (дата звернення: 27.02.2023).
14. Кухарев О.Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві: монографія. Київ: Алерта, 2019. 498 с.